

ТАРИХ

КӨНЬЯК УРАЛДА БАШКОРТТАР ҺӘР ВАКЫТ ЙӘШӘГӘН

КӨНЬЯК УРАЛ ТЕРРИТОРИЯҢЫНДА ТӨРКИ ТЕЛЛЕ КӘБИЛӘЛӘР
БӨЙӨК КҮСЕНЕҮ БАШЫНДА IV-V БЫУАТТАРЗА БАРЛЫККА КИЛӘ

МИХАИЛ ХӘБИРОВ,
тыуған якты өйрәнүсө

VI быуат уртаһында Көнъяк Урал Төрки кағанаты власы астында була. IX-X быуаттарза урындағы халыҡ ике төркөмгә бүленеп йәшәй. Уларзың береһе Византия (Рум) менән сиктәш булған бәшнәктәр менән күрше территорияларза, икенсене Волга Буйы Булғарияһына яҡын территорияларза йәшәгән һәм болғар батшаһына сәйәси бәйләлектә булған.

Академик Р. Г. Кузеев фекеренсә, башкорттарзың боронғо тарихы Уларзың Көнъяктан Бөгөлмә калкыулығы далаһына Волгаға сығыу менән күсеп килеүенән башлана. Был Территорияны Р. Кузеев «Боронғо Башкортостан» менән тиңләштерә, унда XII быуатка тиклем башкорт этносы формалаша.

Боронғо башкорт этносының нигезен бөйөн, үсәргән, түңгәүер, тамъян, бәйләр кәбиләләре тәшкит иткән. Көнъяк Урал буйында башкорттар болғар-мадьяр төркөмө кәбиләләре: юрматы, йәнәй, ғәйнә-тархан, байлар һәм башкалар менән бәйләнешкә инә. Артабанғы үсеш этабында көнбайыш һәм Көнъяк Урал алдының урындағы кәбиләләре, бахмут мәҙәниәте (фин-угыр тел төркөмө) вәкилдәре һәм, моғайын, аландар һәм сарматтар менән катнашкандар.

XI-XIII быуаттарза Көнъяк Уралға күсмә башкорт әйле кәбиләләре артабан килеп ултыра. Уғыз нәселенән булған кәбиләләр Көнсығыш Урал аръяғында, Әй һәм Йүрүзән йылғалары бассейндарында, ғәзәти күсеп йөрөү маршруттары буйынса йәшәй. Кузеев төньяк-көнбайыш башкорттары менән безҙең эраның 1-се мең йыллығында урындағы халыҡ араһында тура генетик бәйләнеш булдыра (исерек көрәшселәр, Бахмуттар).

Башкорттар хәзерге Башкортостандың төньяк биләмәләренә XII быуаттан һуңғына килгән, ә өстөнлөк иткән европеоид антропологик тибы көнбайыш күршеләре менән һуң аралашкандан һуң килеп сыҡкан, тип иҫәпләй ул.

Башкорт ерҙәре Алтын Урза составына инеү менән (1236 йыл), Уралға кыпсаҡ миграцияһының (XIII- XIV бы-

Башкорттар Арғаяш районы халкының 65 процентын тәшкит итә. Фотола – Мәтәл ауылында йәшәүсә Рәфина Сирәжетдинова. **Марат АБДУЛВӘЛИЕВТЫҢ** фотоһы.

уаттар) яңы этабы башлана. Башкорттар составында башлыса көнъякта һәм көнъяк-көнсығышта яңы ырыу-кәбилә төркөмдәре барлыкка килә: казак, үзбәк һәм карағалпак этногенезында дөйөм компонентты тәшкит иткән кыпсаҡ, катый, табын һәм меңселәр.

Хәзерге Силәбе өлкәһенә үзәк һәм төньяк биләмәләрен күшылдыктары менән үзләштереләр. Иван Грозныйҙы ғәскәрҙәр кулға алғандан һуң башкорттар батша хөкүмәтенән был ерҙәргә жалованный грамота (1661 йылда раҫланған) ала XVII б. башында Себер ханлығы колатылғандан һуң башкорттарзы артабан көнсығышка күсерәү дауам итә.

Тарихсы А.А. Дмитриев раҫлауынса, улар «төп башкорт һәм ғөмүмән башка милләттәр өсөн Европанан Азияға барған юлдан», Урал тауҙарынан Оло Кәсле күленә, Караболка, Исәткә койған Синара күшылдығы буйлап хәрәкәт иткән. Тәүгеләрҙән булып һалйоттар баһыла.

Ошо кыска ваҡыт эсендә улар төньякта Ухтуй заводтары биләмәһенә (хәзерге Ук-

тус калаһы райондарының береһе, мөхәррир иҫкәрмәһе), Уй йылғаһына, көнъякта Тубыл күшылдығына килеп ултыр, катый кәбиләһе бүленә. Көнбайыш катыйҙар – Ағизел йылғаһының үрге ағымын һәм Инйәр йылғаһы үзенән, ә көнсығыш катыйҙар Урал һәм Урал аръяғы тауҙарын биләй, һуңыраҡ Дәүләт Думаһы Балакатай улусын барлыкка килтерә.

БӘКӘТИН ЫРЫУЫ БАШКОРТТАРЫ

1640 йылдарза бәкәтин ырыуы башкорттары «Өфөгә киткән» (Үрге ағымында Өфө йылғаһы күз уңында тотол, мөхәррир иҫкәрмәһе). Бәкәтин ырыуы башкорттары. 1730 йылдарза «Бәкәтин улусы» Пермь губернаһының Екатеринбург һәм Шадринск өйәҙҙәрендә киң территорияны биләй. XVII быуаттан алып тау-урман өлкәләре башкорттары Дим йылғаһының урман-дала үзәнендә малсылыҡ өсөн уңайлы ерҙәргә керҙәштәр сифатында күсенә башланы. XVIII б. башына көнъяк-көнсығыш башкорттарзың бер өлөшө ар-

табан Волга аръяғына күсенә.

1620 йылдарза көнсығышта башкорт ерҙәренең сиктәре Тубылға яҡынлаша, шул аркала калмыктар менән бәхәстәр килеп тыуа. Ә 1630 йылда хөкүмәт калмыҡ тайшаларына (хандарына) Тубыл буйлап күсеп йөрөүгә тыйған. XVIII б. һунар яһағын сығарыу мақсатында башкорттар Тубыл һәм Тоғзақ йылғаларының үрге ағымына сыға. Бында ваҡыт үтеү менән башкорт ауылдары барлыкка килгән.

XVII-XVIII бб. башында әйле «...Әй һәм Урал аръяғы буйлап төрлө урындарза күлдәр буйлап» нығына; табындар: «...Ағизел түбәләрендә һәм Урал буйлап Яйыҡ, Уй түбәләрендә, Миәкә, күлдәр буйлап», Табын һәм Кара-Табындарзы ойштороп.

1644 йылда башкорт кенәзе Елигей «Долмат тигән картка» бәләкәй генә ер бүлеп биргән. Шул урында һуңынан Далмат монастыры барлыкка килә. Г.Ф. Миллерзың «Себер тарихы» китабында Әй волостары 1606 йылдан алып телгә алына. «Көңгөр юлынан» алыс түгел ерҙә, Өфө йылғаһы буйында Сағыу йылғаһы буйында

йәшәгәндәр. 1730 йылдарза «... Урал аръяғында Миәс буйлап һәм күлдәр буйлап» һыҙғы улусы урынлаша. Башкорттарзың өпәй һәм бесәй кәбиләләренең асаба ерҙәре (йылғаһың һул яғы буйлап), «...Өфө йылғаһы буйлап, Әй буйлап»; мырзаларзың «Йүрүзән буйлап» исемле асаба ерҙәре була. Чусва, Пышма һәм Исәт йылғалары араһында катый, һалйот, бакатин, һеңрән, терһәк кәбиләләре йәшәгән. Уларзың күсмә тормошо Сылва һәм Ирән йылғаларына барып еткән.

1740-50 йылдарза мәскәүҙәр үз ерҙәренең байтаҡ өлөшөн Кәсле һәм Кыштым заводтарына ната. Асаба Бакаты ауылдары Ырыккүл, Бөйөн, Кирбес, Маян күлдәре буйлап калған. 1823 йылда Верхотур өйәҙенән, Иртыш менән Обь йылғаһы араһына, Барабин далаһына барып етеп, копумовичтар менән кыңғырауҙар «алыс урындарға» китә.

Улар үз волостарын барлыкка килтермәгән XVIII б. башында табындарзың асаба ерҙәре (кара: Асабалыҡ) Әй, Яйыҡ, Уй, Өйәлкә һәм Мейәс йылғаларының үрге ағымынан Урал аръяғы далаһына тиклем киңәйә.

▼ ШӘХЕС

КОТЛАЙБЫЗ!

Курайсы, Бәжикәй ауылы мәктәбе укытыусыны Илһам Йәғфәров курай халык үйин коралын үстөрөгә һәм пропагандалауға зур өлөш индергәнә өсөн Башкортостан Республикаһы мәзәниәт Министрлығынан Курай Билдәнә менән бүләкләнде.

Награда XXII Республика Курай байрамының Гала-концертында тапшырылды. Сара Ғаты Сөләймәнов исемнен йөрәтә һәм Башкортостандың Октябрьский калаһында үтте.

Лайыклы награда менән милләттәшебезҙе котлайбыз. Уның тәрбиәләнеүселәре, йәш курайсылар республика, төбәк конкурстарында даими катнашыусылар һәм еңеүселәр. Был юлы ла улар якшы нөзөмтәләр менән кайтты. Алмаз Бикмәтов Алмаз 1-се дәрәжә лауреаты булды. Курайсылар ансамбле-3-сө дәрәжә лауреаттары. Илгиз Хөснөтдинов, Аделина Сәйетғәлина, Аскар Котлохужин 1-се һәм 2-се дәрәжә дипломдар менән бүләкләнде. Котлайбыз! Етәксә, сәфәрҙе ойштороусы Илһам Хәсәниән улына, Курайға һөйөүе, үсеп килгән быуынды тәрбиәләгәнә өсөн рәхмәт һүзәрән уның уғыусылары еткерә.

Шәхси транспортында ул балаларҙы Бәжикәй ауылы мәктәбе, район администрацияһы ярҙамы менән алып бара һәм алып кайта. Ата-әсәләрҙә был изге эшкә ихлас күшыла. Тырыш милләттәшебез йәш курайсылар данын райондағына түгел, шулай итеп Республика кимәленә лә күтәрҙе.

Тәүге тапкыр был сарала курайсы Аскар Котлохужин катнашты. Уны ата-әсәһе алып барған. Аскарҙың әсәһе Йәнзилә Котлохужина әйтәүенсә, конкурсты юғары кимәлдә ойшторғандар. Кураторҙар уларҙы калдырмай һәр вақыт озатып йөрөгәндәр. Бай йөкмәткеле программа әҙерләнгән. Түкләну, йәшәү зә каралған.

Арғаяш районы курайсылары Башкортостан Республикаһының мәзәниәт Министрлығына, халыктар үзәгенә зур рәхмәттәрән еткерә. Бындай иғтибар сит өлкәләрҙә йәшәүсә милләттәштәребезҙе канатландыра, яңы таланттар асыуға булышлыҡ итә.

Йәш курайсыларыбыҙҙы еңеүҙәре, Илһам Хәсәниән улын лайыклы наградалары менән тағы бер тапкыр котлайбыз. Яңы үрҙәр яулауын теләйбез!

Арғаяш районы курайсылары Башкортостан Республикаһының мәзәниәт Министрлығына, халыктар үзәгенә зур рәхмәттәрән еткерә. Бындай иғтибар сит өлкәләрҙә йәшәүсә милләттәштәребезҙе канатландыра, яңы таланттар асыуға булышлыҡ итә.

Йәш курайсыларыбыҙҙы еңеүҙәре, Илһам Хәсәниән улын лайыклы наградалары менән тағы бер тапкыр котлайбыз. Яңы үрҙәр яулауын теләйбез!

▼ ЯҢЫЛЫКТАР

«Аргужа» нисек үтә

Яратколдан кайтып барғанда, ошолар уйлап кыуандым: «Ярай әле вақытында башыма «Аргужа» район фольклор конкурсын ойштороу идеяһы килгән!».

Тап ошо конкурс нөзөмтәһендә районда матур фольклор коллективтары барлыкка килде. Уларҙың һәр бер сығышына шатланып, һокланып карайым.

Яраткол үзәк коммуналь-төзөлөш комплексының өс коллективы ғәзәти булмаған йолаларҙы күрһәттә. Тәүге тапкыр Ялтыр клубы катнашты. Унда тәүге азымдар яһаусы иҫ киткес коллектив барлыкка килде. Ялтырҙарҙа «Урлак аш» йолаһын күрһәттәләр Элек ауылдарҙа байрам ойшторғандар, урланған казған, тәкәнән, әтәстан һый-ниғмәт әҙерләгәндәр. Бер кем дә үпкәләмәнә, зарланмань, ошо йоланы аңлап кабул итте. Урланған әтәсте ялтырҙар бик күңелле бешергән (әлегә әтәс казанында бешкәнсе улар йырланы, уйнаны, бейенә). Тамаша, якшы кәйеф өсөн ялтырҙарға зур рәхмәт. Афарин!

Безҙе Бикколда көтөп алдылар за инде. Сәхнә тәбиғәт образында бизәлгән, кош һайрауы ишетелә, түмәр өстөндә малай ултыра, камыштан курай киҫеп ала. Үлән өстөндә катын-кыздар самауыр сәйе эсеп ултыра, бесән сабыу тураһында һүз алып баралар. Был йола «Бесәнгә төшөү йолаһы» тип атала. Катын-кыздар йыйылған мәлдәрәндә мөхәббәт, ауыл вақиғалары тураһында ла һөйләшәп өлгөрҙөләр, йырланылар, бейенеләр... Күз алдымдан минең дә бала сағым, йәшлөгөм, бесән мәле үтте. Үлән еҫе, усактағы аш, үлән катыш хуш еҫлә сәй... Бик матур мәл. Якшы тәһсәраттарығыҙ өсөн рәхмәт, бикколдар! Афариндар! Ә был вақытта Яраткол ауылы мәзәниәт йортоноң «Хазина» фольклор коллективы кәләштең бирһәнә һандыкка һалып йыйзы. Йола «Бирһә һандығы» тип атала (бүләктәр һалынған һандык). Кәләштең өйөнә әхирәттәре, туғандары, күршеләре йыйылған. Бүләктәр бирзеләр, теләктәр, юл теләктәрән әйттеләр. Улар бергәләп кәләш һандығын тултырыштылар. Йырҙар йырланды, бейенеләр. Әтәс кысырғанға тиклем байрам иткәндәр. Рәхмәт, яратколдар, күңелдәрҙе күтәрҙегеҙ, өләсәйҙәр йәшлөгөнә алып кайттығыҙ!

Милә СОЛТАНОВА,

«Аргужа» район фольклор конкурсы авторы.

▼ МИЛЛИ ИЖАД

Иске яралар

Безҙең гәзитәбеҙҙә даими укыуы Оло Куйһары ауылынан Мөхәмәт Әхмәт улы Камалов редакциябыҙға үзе ижад иткән бер шәлкем шиғырҙарын калдырып китте. Яңы авторыбыҙҙың күңел донъяһын бергәләшәп бер байкайыҡ әле!

ИСКЕ ЯРАЛАР

Нисә яҙзы һалдат
каршы ала,
Еңеү сәскәләре кулында.
Йылдар үтә,
эммә яугирҙарҙың
Хәтерендә иске яралар.
Ауыр гөрһөлдәүең
тынғаньына,
Күпмә йылдар ята арала.
Тынғы бирмәй әрней
шул яралар,
Хәтер кылдарына кағыла.
Бына тағы хәтәр
гөрһөлдәүәр,
Кабатлана Украинала.
Ерҙә калған фашист
фетнәләре,
Йозрок янай тағы халкыма.
Хәҙер, яугир, һинең
оноктарың,
Калған фашистарҙы
кыйрата.
Һинең рухың,
оноктарың өсөн,
һынау булыр бөйөк еңеүгә!
Май 2022 йыл.

ҮЛЕМҢЕЗ ПОЛК

Үлемһеҙ полк
атлай урамдан,
Алғы рәттә Еңеү байрағы.
9 май – Еңеү көнө,
Фашистәрҙы тар-мар
иткән көн.
1418 көн һәм төн,
Дауам итте был
кәһәр һуғыш.
Һуғыш бөтөп
кайта яугирҙар,
Күбеһе бит кире кайтманы.
Еңеү байрамы – хәтер көнө,
Хәтерләйбез олатайҙарҙы,
Хәтерләйбез өләсәйҙәрҙе,
Хәтерләйбез һуғыш
балаларын.
Бына улар үлемһеҙ полкта,
Безҙең менән
бергә атлайҙар.
Уларҙың исемдәрән әйтәп.
Рухтарына тыңғы теләйек.
Март 2023 йыл.

АЗАТЛЫК ОРАНЫ

Алда-билдәһезлек һөрмө.
Ут-дауыл кайнай еремдә.
Азатлык ораны яңғырап,
Барлык ғәмәлдә солғаны.
Луганск, Донбассты
тапарға,
Кулын һуза
фашист калдығы.
Ситтән карап
тороу ғәзәте,
Безҙең бит канға һеңмәгән.
Луганск, Донбас
халкын курсалап,
Яуға күтәрелә бар илем.
Азатлыкка мохтаж был ергә
Ярҙам итеү изге кануныбыз.
Кәҙерләп үстәргән балаһын,
Улкай-бешкән емешен.
Изге фатихаларын биреп,
Яуға-озата әсәләр.
Йөрәк әрнеп һыҙлай, шанына
Баш кайнай төрҙө уйҙарған.
Моңоу күзҙәргә лә
шашынып,
Хужа була күз йәштәре.
Төһһөн башығыҙға,
дошмандар,
Әсәләрҙән кара карғышы!
Октябрь 2022 йыл.

Башкортостанда оҫталыҡ дәресе

Арғаяш районы мәзәниәт йортоноң курайҙа уйнау буйынса оҫталыҡ дәресе үттә.

Башкорт халыҡ коралында уйнауға яратыусылар бөтә райондан йыйылды. Укытыуы Башкортостандың атказанған артисы, фольклорсы Юлай Ғәйнәтдинов алып барҙы. Был оҫташыуының инициаторы һәм ойштороусыһы – район һакимияте булышлығында Бәжикәй мәктәбе укытыусыһы, курайсыһы Илһам Йәғфәров. Шулай үк Арғаяшка Учалы районынан башкорт курайҙарын эшләүсә Дим Мөжәүилов килде. Ул Акбаш мәктәбенә, Аграр колледждың йәш курайсылары һәм башка теләүселәр өсөн оҫталыҡ дәресе үткәрҙе.

Котлау менән

2023 йылдың 10 майында Хужа ауылынан хөрмәтле Нәсибуллина Мәһинур Сүптан кызы үзенең данлы юбилейын билдәләне.

Мәһинур Сүптан кызы 1933 йылда Арғаяш районының Мизиак ауылында тыуған. Бөйөк Ватан һуғышы башланғас, 4 класты тамамлап өлгөрә. Ул йылдарҙағы ауыр, кайһы берҙә түзөп торғоноз балаларҙың өлөшөнә ауыр осорҙар тура килә, ләкин шуға карамастан, улар бөтә көсөн һалып эштәрҙе башкара: «Һуғыш дауамында баһыуҙан сыҡмайҙар: көндөз башаҡтар йыялар, төндә ташып бөтмәгән игенде карауыллайҙар, бесәнлектә ярҙам итәләр. Һәр беребез Еңеү өсөн тир түккәнән белә ине!» – тип хәтеренә төшөрә юбиларша. 1954 йылда Левашёв егетә Фәткулла Нәсибуллинға кейәүгә сыға. 6 балаға ғүмер биреп, лайыклы тәрбиәләгәндәр, ә хәҙер 12 ейән-ейәнсәре кыуандыра! Мәһинур Сүптан кызы хеҙмәт ветераны. Бөтә хеҙмәт эшмәкәрләге «Акбаш» совхозында малсылыкта үткән. Күп йыллыҡ һәм һеһеһе хеҙмәтә өсөн бер нисә тапкыр грамоталар, рәхмәт хаттары, киммәтле бүләктәр менән наградаланды. Бер нисә тапкыр социалистик ярыштар еңеүсәһе.

Котлау менән Акбаш биләмәһе һакимияте.